

Zeventig jaar staatsatheïsme 1918-1988

door Wil van den Bercken

Transparant 12.4 (november 2001) 4-7

[4] Communisme en godsdienst hebben nooit kunnen samengaan in de Sovjet-Unie. Aanvankelijk werd de godsdienst fel bestreden, daarna minimaal getolereerd maar nooit geïntegreerd in de samenleving. Nu de Sovjet-Unie niet meer bestaat, kunnen we de Sovjet-communistische godsdienstpolitiek beter in historisch perspectief plaatsen dan ten tijde van de Sovjet-Unie zelf. Hoe moeten we het staatsatheïsme gedurende de periode 1918-1988 dan duiden? Welke fases doorliep de anti-godsdienstige politiek van het communistisch regime?

Wat toen in vrome geschiedenisperceptie wel vergeleken werd met van de eerste eeuwen of het eschatologisch eindoffensief van het Rijk van het kwaad tegen Christus, is achteraf gezien niet meer dan een nieuwe fase in de historische botsingen tussen staat en kerk. De verwoesting van kloosters, de confiscatie van kerkgebouwen, de arrestatie van geestelijken, het was allemaal al eerder vertoond in het zestiende-eeuwse Engeland, het eind achttiende-eeuwse Frankrijk, het vroeg twintigste-eeuwse Mexico en zelfs in het Spanje van de jaren dertig. Het tegen de kerk gerichte decreet van Lenin over de scheiding van kerk en staat was deels afgekeken van de Franse anticlericale wetten uit 1905.

Ook in ander opzicht is er een relativering mogelijk. De massale desinteresse in de godsdienst als gevolg van de ideologische propaganda van het sovjetregime, is uiteindelijk ook minder een uniek fenomeen gebleken, want zij verliep parallel aan de natuurlijke secularisatie in de westerse samenleving. Het communistische atheïsme had bovendien zijn ideologische wortels deels in het negentiende-eeuwse West-Europese antireligieuze denken, volgens welke, in de woorden van Emile Zola, “de mensheid pas werkelijk vrij zal zijn als de laatste priester is bedolven onder de laatste steen van de laatste kathedraal”. Die laatste priester, althans in Rusland, had Chroesjtsjov in 1980 op de televisie aan de wereld willen tonen. En het provocerend opblazen door Stalin in 1931 van de grootste kerk van Rusland, de Christus Verlosser-kathedraal in Moskou, was even heiligschennend als de afbraak door Napoleon van de grootste kerk in Frankrijk, de kloosterkerk van Cluny.

Maar elke historische gebeurtenis heeft zijn eigen bijzondere oorzaken. De anti-kerkelijke politiek van de sovjetregering was behalve gebaseerd op een afrekening met een ideologisch verlengstuk van het ancien régime ook ingegeven door een principiële verwerping van elke godsdienst en van geestelijke vrijheid *tout court*. Zij was gebaseerd op een ideologische wereldbeschouwing die zich zelf zag als historische opvolger van de godsdienst. Dat geeft aan de communistische godsdienstbestrijding een fanatieke dimensie die ontbrak bij eerdere politieke botsingen met kerk en godsdienst in het Westen.

Doelgerichte bestrijding

De godsdienstpolitiek van de sovjetregering is onder te verdelen in twee fasen: een gerichte bestrijding in de periode 1918 tot 1941 en een op politiek opportunisme gebaseerde periode van minimale tolerantie, welke duurde tot 1988, met een korstondige intensivering van de strijd begin jaren zestig. De eerste fase werd ingeluid door het “Decreet over de scheiding van kerk en staat en van kerk en school” van januari 1918, waarbij de Orthodoxe Kerk niet alleen haar positie als staatsgodsdienst verloor, maar ook haar juridische persoonlijkheid en dus het recht op eigendom van kerkgebouwen alsmede het recht op godsdienstig groepsonderwijs.

Kerkgebouwen konden alleen in bruikleen van de staat genomen worden en kloosters en seminaries werden gesloten. Dit regeringsbesluit viel overigens samen met een landelijk concilie van de Russisch-Orthodoxe kerk, dat zij al sinds 1905 probeerde te organiseren en pas na de val van het tsarisme in de Februarirevolutie kon houden. Hier probeerde de kerk uit eigener beweging zich te ontworstelen aan de dodelijke omhelzing van de staat en haar bestuurlijke onafhankelijkheid te herstellen door een nieuwe patriarch te kiezen (de eerste sinds 1700). Maar het was te laat. De communisten reden de kerk in de wielen.

De decreetbepalingen van 1918 hadden bij een objectieve interpretatie en bij een eerlijke toepassing van de daaropvolgende wetgeving voldoende speelruimte kunnen laten aan de kerk om te functioneren. Maar zij werden gedragen door een ideologische haat bij de uitvoerders van de wet en begeleid door talloze heimelijke directie ven van het ministerie van Justitie en de geheime politie. Collectieve vormen van religieus onderricht, en later ook religieuze opvoeding in gezinsverband en publicatie van religieuze literatuur, werden onmogelijk gemaakt. In een brief van Lenin d.d. 19 maart 1922 bleek hoezeer het regime erop uit was de kerk totaal uit te schakelen. Het was zo'n cynische brief dat de sovjet-autoriteiten hem altijd geheim hebben gehouden en pas onder Gorbatsjov in 1990 werd hij gepubliceerd. De brief verordende de confiscatie van liturgische voorwerpen en "hoe meer vertegenwoordigers van de reactionaire bourgeoisie en reactionaire clerus wij daarbij kunnen doodschieten, des te beter". Trotski voer-[5]de onder dekmantel van een "steuncomité aan de hongereinden" (van de hongersnood in 1922/23) deze taak uit. In deze campagne alleen vielen er ruim achtduizend slachtoffers onder geestelijken. Een andere manier van ondermijning van de kerk was infiltratie van de kerkleiding door regime getrouwe priesters en bisschoppen die het communisme als een realisering van het Rijk der gerechtigheid zagen. Zij vormden de zogenaamde Levende Kerk, die een splitsing forceerde in de Orthodoxe Patriarch Tichon werd gearresteerd en na geestelijk murw te zijn gemaakt, vrijgelaten. Toen riep hij zijn gelovigen op tot volledige loyaliteit aan het sovjetregime. Een jaar later, in 1925, stierf hij. Na hem mocht geen opvolger worden gekozen en de *locum tenens* metropoliet Sergij gaf in 1927 zijn omstreden loyaliteitsverklaring af. Daarmee was formeel elk verzet van de kerk verdwenen, op dat van de tientallen in het Solovki-kloosterkamp geïnterneerde bisschoppen na. Maar deze gedweeheid van de kerk was voor Stalin niet voldoende. Hij probeerde haar verder uit te schakelen door nieuwe wettelijke beperkingen (1929), uitbreiding van antireligieuze propaganda (al in 1925 was de "Bond van militante godlozen" opgericht) en ten slotte door directe terreur.

In tegenstelling tot de aan Sergij gesuggereerde concessies in ruil voor diens loyaliteitsverklaring, werden in 1929 de administratieve beperkingen nog strakker gemaakt door een "wet op religieuze verenigingen". Deze hief de organisatiestructuur van de kerk op door bisdommen hun status als juridische persoon te ontnemen en de kerk te fragmenteren in van elkaar onafhankelijke locale "religieuze verenigingen", bestaande uit minimaal twintig personen. Letterlijk elke sociale, cantatieve en educatieve vorm van religieuze activiteit werd onmogelijk, zoals parochiale ziekenhulp, handwerkclubjes of kindercrèches. Ook het geven van privé-godsdienstonderricht, dat tot nu toe was geoorloofd, werd verboden. De enige toegestane uitingen van religieuze activiteit waren de binnen de muren van het kerkgebouw geïsoleerde liturgische bijeenkomsten van bejaarden die geen sociale represaille op hun werk meer te vrezen hadden. Veel kerken bleven er trouwens niet meer open: tijdens de collectivisering van de landbouw begin jaren dertig werden duizenden dorpskerken afgebroken of als schuren en stallen gebruikt; in de steden werden honderden kerken veranderd in fabrieken, magazijnen, sporthallen, bioscopen of musea van atheïsme. Vele iconen werden daarbij vernietigd, of vertimmerd tot treeplanken, of in het [6] gunstigste geval opgeslagen in museumkelders of verkocht naar het buitenland.

In de jaren dertig ging de liquidatie van de kerk verder in het kader van de ideologische gelijkenschakeling van de hele samenleving tot de stalinistische monocultuur. Niet meer alleen religieuze, maar elke zelfstandige geestelijke of culturele activiteit werd onderdrukt: schrijvers, wetenschappers, kunstenaars, tilmers, musici, allen werden in staats-bonden samengebracht. Als bewijs van godsdienstvrijheid kregen priesters in 1936 weer passief politiek stemrecht. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was er van de Russisch-Orthodoxe kerk en van de andere georganiseerde godsdiensten in Sovjet-Unie zo goed als niets meer over. Van de 54.400 kerken van voor de communistische staatsgreep in 1917 waren er nog 4.200 in gebruik, van de meer dan honderd bisschoppen nog vier in functie.

De aanval van Duitsland op de Sovjet-Unie in 1941 werd paradoxalerwijze de redding van de Orthodoxe Kerk. Stalin kon zich geen interne verdeeldheid in de samenleving meer permitteren en hij stopte zijn aanval op de kerk. De antireligieuze propaganda werd gestaakt, overlevende bisschoppen mochten uit de kampen terugkeren, honderden kerkgebouwen werden heropend en uiteindelijk – tegen het einde van de oorlog – mocht metropoliet Sergij de patriarchentitel aanvaarden. De kerk gaf in de oorlog materiële en morele steun aan de strijd tegen Duitsland: zij zamelde geld in voor een bataljon en squadron, en bad God voor steun aan Stalin.

Minimale tolerantie

Na de oorlog bleef deze situatie in de kerk-staatverhouding gehandhaafd. De kerk kreeg geleidelijk zelfs nog duizenden kerkgebouwen terug (tot 22.000 midden jaren vijftig) en de priesteropleiding in het beroemde Drievuldigheidsklooster te Sergiëv Posad (inmiddels wel communistisch omgedoopt tot Zagorsk) kon worden hervat. De atheïstische propaganda werd niet helemaal afgeschaft, maar werd in minder militante vorm bedreven door de populair-wetenschappelijke vereniging “Kenniss”. De activiteiten van de kerk werden echter nauw gecontroleerd door de nieuwe Raad voor Religieuze Zaken, waarin de regering alle christelijke kerken en de andere godsdiensten in de Sovjet-Unie bijeen had gebracht. Hoe dan ook, de Russisch-Orthodoxe kerk had het ergste achter de rug.

Stalins opvolger Chroesjtsjov was niet gelukkig met wat hij noemde de ondermijnende religieuze propaganda van de kerk. Hij had zijn eigen ideeën over de communistische heilstaat en daar was nu eenmaal geen plaats voor de religie. Chroesjtsjov voerde tussen 1959 en zijn afzetting in 1964 een fel antikerkelijk beleid: niet via terreur maar via administratieve maatregelen. Duizenden kerkgebouwen werden weer gesloten verklaard (steeds zogenaamd “op verzoek van de arbeiders”), de Raad voor Religieuze Zaken kreeg verdergaande controlebevoegdheden over de parochiebesturen en de antireligieuze opvoeding in het onderwijs, de jeugdbeweging en het leger werd geïntensiveerd. Op de scholen en universiteiten werden verplichte cursussen “wetenschappelijk atheïsme” ingevoerd. Zelf droeg de partijsectetaris een steentje bij doot de eerste kosmonaut in het openbaar te vragen of hij god was tegengekomen in de ruimte, wat niet het geval was.

Tegelijkertijd stond Chroesjtsjov een zekere culturele ontspanning toe en liet hij de Russische kerk in 1961 lid worden van de Weteldraad van Kerken. Daarmee behaalde hij een grote publicitaire overwinning in het Westen. Maar daardoor kreeg de kerk toch ook voor het eerst een elementair contact met het buitenland. De sovjetleider heeft zijn belofte om in 1980 de laatste pope te tonen niet kunnen waarmaken. Zelf werd hij niet eens meet getoond op de televisie nadat hij in oktober 1964 was afgezet. Chroesjtsjovs opvolgers waren mindet frivool in hun ideologische propaganda en cultuurpolitiek. Zij maakten de culturele dooi ongedaan en stabiliseerden het atheïstische propagandabeleid. Er werden echter nauwelijks nieuwe kerkgebouwen meer gesloten van de overgebleven 6700. In de jaren zeventig werd de groeiende religieuze interesse bij de intelligentsia stelselmatig tegengewerkt doot confiscatie van

religieuze “samizdat”-literatuur en arrestatie van filosofische gespreksgroepen. Daarnaast werd door de staat aandacht geschonken aan het herstel van bepaalde historische kerkgebouwen uit toeristisch-politiek oogpunt, maar ook vanuit een nationalistische herwaardering van de Russische cultuur. In de nu toegestane interesse voor kerkelijke architectuur en iconenkunst konden ook intellectuelen een rudimentaire interesse voor godsdienst kwijt. En niet alleen zij, maar ook, zoals later is gebleken, extreme nationalisten.

Uiteraard bleef onder Brezjnev de formele godsdienstvrijheid gehandhaafd in de nieuwe grondwet van 1976. Maar dat was een constitutioneel decorum dat al bestond sinds 1918. De verschillen in formulering zijn overigens wel interessant. De grondwet van 1918 (art.13) garandeert de burgers “vrijheid van godsdienstige en antigodsdienstige propaganda”. Het amendement op de grondwet uit 1929 spreekt van “vrijheid van godsdienstig belijden en van antigodsdienstige propaganda”. Stalins grondwet van 1936 (art. 124) heeft “vrijheid van uitoefening van godsdienstige cultussen en vrijheid van antigodsdienstige propaganda”. De grondwet van Brezjnev uit 1976 (art. 52) garandeert “vrijheid van geweten, d.i. het recht zich tot welke godsdienst ook of tot geen enkele godsdienst te bekennen, godsdienstige cultussen uit te oefenen of atheïstische propaganda te bedrijven”. Pas in 1990 zou Gorbatsjov een ondubbelzinnige formulering gebruiken in zijn wet op de godsdienstvrijheid: “Iedere burger bepaalt onafhankelijk zijn eigen houding tegenover godsdienst en heeft het recht welke godsdienst ook of geen enkele te belijden en overtuigingen in verband met zijn houding tegenover de godsdienst uit te drukken en te verspreiden.”

Omkering aller waarden

De breuk met zeventig jaar antireligieuze mentaliteit van de sovjetoverheid kwam in 1988, het jaar waarin werd herdacht dat het christendom in Rusland duizend jaar bestond. Deze herdenking viel samen met de glasnost-politiek van Michail Gorbatsjov. Nog in 1986 [7] had Gorbatsjov in traditionele stijl aan verbetering van de atheïstische propaganda bepleit, maar in 1987 kwam het thema al niet meer bij hem voor en het jaar daarop was Gorbatsjov aan pleitbezorger van de kerk geworden. Dat geschiedde niet alleen door de ontvangst van patriarch Pimen op het Kremlin, waarbij Gorbatsjov de hulp van de kerk inriep bij het herstel van moraal in de Russische samenleving, maar ook door zijn erkenning van de Tien Geboden als behorend tot de “universele menselijke waarden”. Dat was aan revolutionaire breuk met de leninistische ethiek.

De partijleider-president heeft ook, zoals uit het bovenstaande wetscitaat is gebleken, daadwerkelijk de godsdienstvrijheid in zijn land hersteld. Op 1 oktober 1990 werd de nieuwe wet op de godsdienstvrijheid door de Opperste Sovjet aangenomen en daarmee was, zij het op de valreep, aangetoond dat religie en communisme in de Sovjet-Unie toch konden coëxistieren. Alleen was er nauwelijks communisme meer en spoedig was ook de Sovjet-Unie er niet meer. De Russisch-Orthodoxe Kerk had in de jaren van de glasnost, en bijzonder in het millenniumjaar, een enorme goodwill bij de Russische bevolking. Jongeren lieten zich kerkelijk trouwen, ouders doopten hun kinderen en het leek alsof de hele intelligentsia met de kerk wegliep. De Orthodoxe Kerk was de morele overwinnaar na zeventig jaar onderduiking en zij werd bovendien herontdekt als draagster van de duizend jaar oude Russische cultuur. Het was een omkering aller waarden.

Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie is dit culturele religieuze enthousiasme weet snel omgeslagen in onverschilligheid het nieuwe was eraf, de kerk was niet meer de zoete verboden vrucht. Ook was er teleurstelling vanwege de politieke opstelling van de kerk. Die opstelling betrof verzet tegen de activiteit van concurrerende kerken en godsdiensten, die de monopoliepositie van de Orthodoxe Kerk bedreigde. In 1997 werd op aandringen van het patriarchaat de godsdienstvrijheid uit 1990 genuanceerd in juridisch drievoudig onderscheiden

rechten: voor de “traditionele” religies van Rusland (naast de Orthodoxie het Jodendom, de Islam en het Boeddhisme), voor de andere gevestigde kerken met een bepaalde historie in Rusland (znals de Baptisten, de Lutherse Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk), en ten slotte de nieuwkomers uit het buitenland, meestal Amerikaanse en Oosterse religieuze bewegingen en sekten. Dit onderscheid is minder dramatisch dan het lijkt. Het is een gevolg van het moeilijke gewenningsproces van de Russische orthodoxie aan een moderne pluralistische samenleving.

De nieuwe band tussen Orthodoxe Kerk en Russische regering in het postcommunistische tijdperk is er een van evenwicht tussen een mtndeme, niet meet kwaadwillende, scheiding van kerk en staat, en een wederzijdse morele ondersteuning bij het vinden van een nieuw nationaal zelfbewustzijn.

Personalia

Porf. dr. W. van den Bercken is slavist en bijzonder hoogleraar Oosters Christendom aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

- N.B. Dit artikel is OCR gescand, waardoor er nog kleine foutjes in kunnen staan (€K).